

สันติวิธีในสถานการณ์การแพร่ระบาดของไวรัส COVID -19 ตามหลัก สาราณียธรรม*

PEACEFUL METHODS IN THE SITUATION OF THE COVID-19 VIRUS EPIDEMIC ACCORDING TO SĀRĀNĪYADHAMMA

พระครูสมุห์ชินวรวัตร ธีรภทฺโท (จุลเจือ)

Phrakhrusamu Chinvoravat Thirabhaddho (Junjuea)

อาษา ศรีประวดี

Arsa Sriprawat

ถาวร โคตรชัย

Thaworn Kotchai

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E-mail: patchlada_@hotmail.com

บทคัดย่อ

ผลกระทบจากการแพร่ระบาดของไวรัสโควิด 19 ทำให้คนส่วนใหญ่ไม่มีความมั่นคงและปลอดภัยในการดำรงชีวิต ก่อให้เกิดความขัดแย้งทางความคิดและการกระทำ ผู้ที่จะทำหน้าที่ในการแก้ไขปัญหาให้หมดสิ้นไปได้คือ คนทุกคนในสังคมที่จะร่วมกันสร้างสันติภาพภายนอกและสันติภาพภายในให้เกิดขึ้นในตนเองและสังคม สันติวิธีเป็นกระบวนการแก้ไขปัญหาของมนุษย์ ไม่ใช่ความรุนแรงจะส่งผลให้สังคมเกิดความสงบสุข ตามแนวทางสันติวิธีของหลักพุทธธรรม พระพุทธเจ้าทรงตรัสหลักธรรมที่เป็นแนวทางในการเสริมสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นในสังคมประกอบด้วย หลักไตรสิกขา ใช้ในการสร้างสันติทางกาย จิต และปัญญาของตนเพื่อไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดคือ นิพพาน, หลักสาราณียธรรมคือ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความให้ระลึกถึง คือ 1) เมตตาการุณยธรรม 2) เมตตาวิจิตรธรรม 3) เมตตาโมกขธรรม 4) สาธารณโภคี 5) สีลสามัญญตา 6) ทิฐิสามัญญตา หลักอภิธานียธรรมคือ ธรรมที่ทำให้ไม่มีความเสื่อม เพื่อความสุขความเจริญแก่ผู้ปฏิบัติ ได้แก่ 1) หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ 2) พร้อมเพรียงกันประชุมและเลิกประชุม 3) จักไม่บัญญัติสิ่งที่มีได้บัญญัติไว้ จักไม่เพิกถอนสิ่งที่บัญญัติแล้ว 4) สักการะเคารพ นบถือ บูชาผู้ใหญ่ทั้งหลาย 5) ไม่ข่มขืนบังคับปกครองหญิง 6) สักการะ เคารพ นบถือ บูชาเจติยสถาน 7) ให้ความคุ้มครองป้องกันโดยชอบธรรมในพระอรหันต์ทั้งหลาย เป็นเรื่องของ

* Received January 30, 2022; Revised May 17, 2022; Accepted June 2, 2022

ศีลหรือระเบียบที่พึงปฏิบัติร่วมกัน, หลักการไกล่เกลี่ย ผู้ไกล่เกลี่ยต้องมีจิตใจที่ดี มีความเข้าใจคู่ขัดแย้งทั้งสองฝ่าย ตรงกับหลักกัลยาณมิตร หลักโยนิโสมนสิการ และหลักอภัยทาน จึงจะสำเร็จได้

คำสำคัญ: สันติวิธี, การแพร่ระบาด, หลักสารานียธรรม

Abstract

The impact of the COVID-19 epidemic This makes most people insecure and safe in their lives. causing conflicts of thought and action The person who will do the duty to solve the problem completely is All people in society who will work together to create peace outside and peace within themselves and society. Nonviolence is the process of solving human problems. Not using violence will result in a peaceful society. according to the peaceful method of Buddhism The Buddha preached the Dharma principles as a guideline for fostering unity in society, consisting of the Threefold Principles used to create peace of one's body, mind, and wisdom. in order to reach the highest goal, which is nirvana, the principle of Saranee Dharma Dharma is a place of remembrance, namely 1) compassion for kamma 2) compassion for karma 3) mercy on mind 4) public welfare 5) silasamyata 6) dhitthisamanyata The principle of apocryphalism is Dharma that does not deteriorate For the happiness and prosperity of the practitioners, namely 1) keep meeting together for ever 2) unanimous meeting and adjourn the meeting; 3) will not prescribe anything that has not been stipulated will not revoke what has been commanded. 4) Worship, respect, venerate the elders; 5) not rape and rule over women; 6) worship, respect, venerate, venerate; It is a matter of precepts or rules that should be practiced together, the principle of mediation. The mediator must have a good heart. There is an understanding of the conflicting parties. in line with the principle of friendship Yonisomanasikan principle and the principle of forgiveness so it can be successful

Keywords: Peaceful methods, epidemic, Saraniyadhamma

บทนำ

จากสถานการณ์การระบาดโควิด-19 ในปัจจุบันทางการแพทย์ มองว่ามีความรุนแรงมากขึ้นแต่ในแง่ของการบริหารจัดการจากระบบราชการ กลายเป็นว่ารัฐบาลเริ่มไร้ทิศทาง หากเทียบกับการระบาดในระลอกที่ผ่านมาส่งผลกระทบที่สำคัญของการปิดเมือง ปิดกิจการคือ ประชาชนตกงาน หนี้สินครัวเรือนสูงขึ้น ธุรกิจขนาดเล็กไม่สามารถดำรงอยู่ได้ และมีผลให้เกิดความเครียด สิ้นหวัง ท้อแท้ และฆ่าตัวตาย มาตรการเยียวยาต่าง ๆ ที่รัฐออกมามีความจำเป็นในระยะแรกเพื่อแก้ปัญหาฉุกเฉินเท่านั้น ซึ่งสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย หรือ ทีดีอาร์ไอ เผยแพร่การประเมินผลงานกลางเทอมของรัฐบาล การควบคุมการระบาดของโควิด-19 และการบริหารจัดการวัคซีนเริ่มจากการควบคุมการระบาดของโควิด-19 ที่รัฐบาลสามารถควบคุมได้เป็นอย่างดีในรอบแรก แต่หลังจากนั้นการตัดสินใจที่ผิดพลาดของรัฐบาล (หมัดเหล็ก, 2564)

กรณีในทางการเมืองเป็นประเด็นที่เรื้อรังมาตลอดตั้งแต่การอภิปรายไม่ไว้วางใจ โดยเฉพาะกรณีของวัคซีน ตอนนี้กลายเป็นการเมืองของโควิดแล้ว สังคมไม่รู้ว่าจะอะไรคือ ความจริง อะไรคือ ความลวง ข้อมูลของฝั่งรัฐก็ทำให้ประชาชนไม่ค่อยไว้วางใจ ในขณะที่ฝ่ายค้านเองก็นำเรื่องนี้มาเป็นประเด็นการเมืองในการทำให้เห็นว่ารัฐบาลมีปัญหาในการบริหารจัดการสถานการณ์โควิด จนบางครั้งไม่มีพื้นที่กลางสำหรับประชาชนในการหาทางออกร่วมกันท่ามกลางภาวะวิกฤต ประชาชนเกิดความไม่พอใจมาก (โอฬาร ถิ่นบางเตียว, 2564) และตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา นโยบายประชานิยมของภาครัฐ และความอดกลั้นของประชาชนต่อความยากลำบากในการดำรงชีวิต ปิดบังข้อบกพร่องของระบบเศรษฐกิจที่เป็นอยู่ วิกฤตที่เกิดขึ้นส่งผลกระทบอย่างรุนแรงต่อจุดอ่อนของระบบเศรษฐกิจ เช่น ความเหลื่อมล้ำอย่างมากด้านความมั่งคั่ง และภาคเกษตรที่มีขนาดใหญ่ การแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 ทำให้การเมืองแตกแยกมากขึ้น กัดกินรายได้จากประชาชน ปัญหาและภาระต่าง ๆ จึงตกอยู่กับประชาชน ผลกระทบที่ตามมาคือภาคประชาสังคมต้องออกมาเรียกร้องความชอบธรรมจากรัฐบาล ให้คณะรัฐมนตรีลาออกทั้งคณะ (โพสต์ทูเดย์ออนไลน์, 2564)

ธรรมชาติของมนุษย์ ไม่ต้องการที่จะอยู่คนเดียว มีความต้องการที่อยู่ร่วมกันเป็นหมู่คณะ “มนุษย์เป็นสัตว์สังคม” เพราะมนุษย์มีการอาศัยอยู่ร่วมกันอย่างเป็นหมวดหมู่มิได้ใช้ชีวิตอยู่เพียงคนเดียวตามลำพังแต่อย่างใดเนื่องจากมนุษย์ต้องการทำกิจกรรมร่วมกันอยู่ตลอดเวลา ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ต้องการที่จะเสริมสร้างความสุข ความมั่นใจ และความปลอดภัยให้กับตนเองอยู่เสมอ บางครั้งสังคมเกิดปัญหาหรือความสับสนวุ่นวายขึ้น อันเนื่องจากความแตกต่างทางด้านความคิดของแต่ละคน ผู้ที่จะทำหน้าที่ในการแก้ไขปัญหาเหล่านั้นให้หมดสิ้นไปได้ก็คือ คนทุกคนในสังคม พระพุทธเจ้าทรงตรัสหลักธรรมอันจะเป็นแนวทางในการเสริมสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นในสังคมเอาไว้ที่เรียกว่า สาราณียธรรม 6 คือ หลักธรรมอัน

เป็นที่ตั้งแห่งความระลึกถึง เป็นหลักธรรมที่จะเสริมสร้างความรู้สึกที่ดีให้เกิดขึ้นต่อกันและกัน อยู่เสมอในยามที่ระลึกถึงกัน เป็นเครื่องมือในการเสริมสร้างความสามัคคี มีน้ำหนึ่งใจเดียวกัน นอกจากนี้พระพุทธรูปยังทรงตรัสถึงหลักพุทธธรรมที่เป็นแนวทางแห่งการสร้างสันติภาพ ภายนอกและสันติภาพภายในของปัจเจกบุคคลและสังคมไว้มากมาย เช่น หลักไตรสิกขา หลักอปริหานิยธรรม หลักกัลยาณมิตร หลักโยนิโสมนสิการ หลักอภัยทาน เป็นต้น

ความหมายของสันติวิธี

สันติวิธี มาจากภาษาอังกฤษว่า “Non-violence” แต่ในขณะเดียวกันนักวิชาการบางท่านชี้ให้เห็นว่า “สันติวิธี” น่าจะมีความหมายที่มุ่งไปที่ “วิธีการหรือเครื่องมือในการจัดการกับความขัดแย้งที่เกิดขึ้นด้วย” หรือภาษาอังกฤษใช้คำว่า “Conflict resolution, Conflict management และ Conflict transformation” (ชัยวัฒน์ สถาอานันท์, 2539) ซึ่งสันติวิธีเป็นความพยายามหนึ่งในการต่อต้านสงครามและความรุนแรง สันติวิธีเชื่อว่ามนุษย์นั้นมีเหตุผลสามารถเข้าใจ เห็นอกเห็นใจ และอยู่ร่วมกับผู้อื่นอย่างสันติได้ ส่วนสงครามและการใช้ความรุนแรงนั้นเกิดจากความเข้าใจผิด ความเขลา ความกลัว สันติวิธีเชื่อว่าการเรียนรู้ที่เหมาะสมสามารถทำให้คนมีความเป็นมนุษย์ คือ มีเหตุผล มีความเข้าใจอันดี และอยู่ร่วมกันอย่างสงบได้ (ชัยวัฒน์ สถาอานันท์, 2539) สันติวิธี หมายถึง วิธีที่กลุ่มบุคคลหรือมวลชนใช้ต่อสู้เพื่อให้ได้ในสิ่งที่ตนปรารถนาในบางอย่าง หรือเพื่อให้รัฐหรือผู้มีอำนาจเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม เช่น การจัดชุมนุม การหยุดงานประท้วง หรือการดื้อแพ่ง (มาร์ค ตามไท, 2543)

สรุปได้ว่าสันติวิธี หมายถึง กระบวนการแก้ไขปัญหาของมนุษย์โดยกระบวนการดังกล่าวจะไม่ใช้ความรุนแรง ซึ่งจะส่งผลให้สังคมเกิดความสงบสุข

ลักษณะสันติวิธี

ได้จำแนกลักษณะสันติวิธี 2 ลักษณะ คือ 1. สันติวิธีในการต่อสู้หรือเรียกร้อง (Peaceful Demonstrate/Protest) แนวทางในการต่อสู้นี้เป็นแนวทางที่ถูกนำมาใช้ เมื่อเกิดความไม่พอใจหรือมีความเห็นไม่สอดคล้องกับผู้ที่มีอำนาจ มีการดำเนินการในลักษณะของการประท้วง หรือ การเรียกร้อง หรือการต่อสู้โดยการยื่นหนังสือขอเข้าพบ หรือ การชุมนุมกัน เพื่อแสดงออกถึงความไม่เห็นด้วย หรือแสดงออกถึงความคิดเห็นที่แตกต่างจากผู้ที่มีอำนาจโดยสงบ สันติ ไม่มีอาวุธ การต่อสู้ในแนวทางนี้จะมีชื่อเรียกกันว่า “การดื้อแพ่ง” ซึ่งแนวทางนี้เป็นแนวทางที่มีต้นแบบจากแนวทางการต่อสู้แบบ “อหิงสา” ของมหาตมะ คานธี ในการต่อสู้เรียกร้องเอกราชของอินเดีย 2. สันติวิธีในการแก้ปัญหาความขัดแย้ง (Peaceful Conflict Resolution) สำหรับแนวทางนี้เป็นแนวทางที่ใช้ในการแก้ปัญหาหลักจากที่ความขัดแย้งหรือข้อพิพาทเกิดขึ้นแล้ว และพยายามที่จะยุติความขัดแย้งโดยการใช้แนวทางที่สันติ ซึ่งแนวทางที่

เด่นชัดที่สุด ได้แก่ การเจรจาไกล่เกลี่ย (Negotiation) กันเองระหว่างคู่พิพาท หรือโดยมีคนกลางซึ่งเป็นบุคคลที่สาม (เป็นบุคคลเพียงคนเดียวหรือหลายคนก็ได้) ช่วยในกระบวนการไกล่เกลี่ยและไม่ได้ทำหน้าที่ตัดสินชี้ขาด แต่จะเป็นผู้กำกับการเจรจาให้ดำเนินไปได้อันจะนำไปสู่ทางออกคือ การยุติความขัดแย้ง (วันชัย วัฒนศัพท์, 2547)

ความสำคัญของสันติวิธี

สันติวิธีเป็นกระบวนการแก้ไขปัญหามนุษย์โดยกระบวนการดังกล่าวจะไม่ใช้ความรุนแรงซึ่งจะส่งผลให้สังคมเกิดความสงบสุข สันติวิธีจึงเป็นวิธีการจัดการกับความขัดแย้งวิธีหนึ่ง ซึ่งการใช้สันติวิธีเป็นวิธีการที่น่าจะมีการสูญเสียน้อยที่สุด ทั้งในระยะสั้นและระยะยาว ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ผิดกับการใช้ความรุนแรงซึ่งทุกฝ่ายอ้างว่าเป็นวิธีการสุดท้าย ซึ่งบางกรณีสามารถบรรลุผลในระยะสั้นเป็นรูปธรรมชัดเจน แต่หากความขัดแย้งก็ยังคงดำรงอยู่ โอกาสที่จะเกิดความรุนแรงในระยะยาวย่อมมีอยู่ ฉะนั้น เมื่อสังคมโลกมองว่า “สันติวิธี” เป็นวิธีการหรือแนวทางหนึ่งที่ดีที่สุด (Best Alternative) ในการแสวงหาทางออกร่วมกัน แสดงให้เห็นว่าสันติวิธีมีความสำคัญต่อสังคม ดังนี้

1. สันติวิธีเป็นวิธีที่ถูกต้องตามหลักศีลธรรม ความหมายที่แท้จริงของสันตินิยมนั้นย่อมขึ้นอยู่กับพื้นฐานของศีลธรรม และจริยธรรมอันดีงามซึ่งเน้นการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ ความเมตตา สงสาร การเคารพ ให้เกียรติซึ่งกันและกัน การไม่เบียดเบียนทางกาย วาจา และใจ เป็นต้น วิธีวิธีนี้เป็นคู่มือและเครื่องมือสำคัญในการพัฒนาความเป็นมนุษย์ เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาจิตใจมนุษย์ แก้ปัญหาแบบมนุษยด้วยตัวมนุษย์เอง
2. การจัดการความขัดแย้งแบบสันติวิธี นอกจากเป็นวิธีการที่สอดคล้องกับมนุษยชาติ แล้วยังเป็นวิธีการที่สร้างพื้นฐานของความเข้าใจซึ่งกันและกันระหว่างประชาชนในกลุ่มต่าง ๆ เพราะความเข้าใจ เห็นใจกันเป็นวิธีการป้องกัน และต่อสู้กับภัยในด้านต่างๆ ที่อาจจะมาสู่ประเทศชาติด้วย
3. สันติวิธีเป็นวิธีเดียวที่สนับสนุนประชาธิปไตย โดยเฉพาะประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม ดังที่นักคิดบางท่านได้นำเสนอว่าประชาธิปไตยเป็นวิธีส่งเสริมการมีส่วนร่วมของบุคคลกลุ่มต่าง ๆ เพื่อหาแนวทางแก้ไขความขัดแย้งแทนการใช้ความรุนแรงกระบวนการประชาธิปไตยนำมาสู่การส่งเสริมสันติวิธีในชาติ และระหว่างชาติได้ เนื่องจากประชาธิปไตยเปิดโอกาสให้เกิดการมีส่วนร่วมอย่างมีประสิทธิภาพ มีการสร้างความเข้าใจร่วมกัน
4. สันติวิธีเป็นวิธีสนับสนุนกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนในทุก ๆ กลุ่ม ฉะนั้น การที่ทำให้สังคมเกิดสันติสุขได้นั้นจำเป็นต้องดึงทุกคนในสังคมที่มีส่วนเกี่ยวข้องเข้ามาหาทางออกร่วมกัน ไม่ใช่ผลักผู้มีส่วนได้ส่วนเสียออกไป โดยสังคมพยายามหาทางแก้ปัญหา

ร่วมกันโดยการร่วมคิด ร่วมริเริ่ม ร่วมวางแผนดำเนินการร่วมรับผิดชอบ ร่วมรับผลประโยชน์ และร่วมตรวจสอบ

5. สันติวิธีเป็นวิธีเดียวที่สนับสนุนการคิดและการปฏิบัติการในการจัดการความขัดแย้ง โดยไม่ใช้ความรุนแรงในทุกรูปแบบ ทั้งร่างกาย ทางเพศ ทางจิตใจ ทางเศรษฐกิจและสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการไม่ใช้ความรุนแรงดังกล่าวนั้น ประกอบไปด้วย “ความเป็นธรรม” ทั้งในแง่ของความยุติธรรม ความเที่ยงธรรม การยกย่องและให้เกียรติมนุษย์ในสถานะของเพื่อนร่วมโลกคนหนึ่งซึ่งรักสุข และเกลียดกลัวความทุกข์เช่นเดียวกัน

6. สันติวิธีเป็นวิธีการที่น่าจะมีการสูญเสียน้อยที่สุด ทั้งระยะสั้นระยะยาว ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ผิดกับการใช้ความรุนแรง ซึ่งทุกฝ่ายอ้างว่าเป็นวิธีการสุดท้าย ซึ่งบางกรณีสามารถบรรลุผลในระยะสั้นเป็นรูปธรรมชัดเจน แต่หากความขัดแย้งดำรงอยู่เพียงแต่ถูกกดไว้ โอกาสที่จะทำให้เกิดความรุนแรงในระยะยาวย่อมมีอยู่ ส่วนในทางนามธรรม เช่น ความเข้าใจ อันตีความสามัคคีปรองดองนั้นย่อมเกิดขึ้นได้ยากด้วยวิถีความรุนแรง

7. ในขณะที่ยังคงมีความสับสนซับซ้อน (Chaos) เมื่อเกิดความขัดแย้งขึ้นมามากจะมีแนวโน้มไปสู่ความรุนแรงได้ง่าย สันติวิธีจะเข้ามามีบทบาทและทำหน้าที่ในการประสาน ร่องรอยความขัดแย้งเหล่านั้น เพื่อให้สังคมไทยได้ปรับกระบวนการทัศน์ จากวิธีเดิมที่ใช้อำนาจเข้าไปแก้ไขปัญหาแบบสังคมโบราณซึ่งใช้ไม่ได้แล้วในสังคมปัจจุบัน ไปสู่กระบวนการทางสังคมที่เน้นการเข้ามามีส่วนร่วมกันคิดร่วมกันทำ เรียกว่า “วิธีการอารยะ” (Civilize) หรือ “ความเป็นอารยะ” (Civility) กล่าวคือ เป็นการพัฒนาจากสังคมเดิมไปสู่แนวทางสันติวิธี

8. สันติวิธีเป็นวิธีที่สนับสนุนหลักการสิทธิมนุษยชน เนื่องจากหลักการของสิทธิมนุษยชนคือ ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ สิทธิเสรีภาพ ความเสมอภาค และความเป็นพี่น้องว่ามนุษย์ทั้งหลายเกิดมามีอิสระและเสมอภาคกันในเกียรติศักดิ์และสิทธิ ต่างมีเหตุผลและมโนธรรม และควรปฏิบัติต่อกันด้วยเจตนารมณ์แห่งการดรภาพ

9. สันติวิธีเป็นวิธีที่สนับสนุนแนวคิดเรื่อง ความยุติธรรม ความยุติธรรมในสังคมเป็นรากฐานของความเจริญ สังคมใดก็ตามที่ขาดความยุติธรรมไม่อาจก้าวไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองได้ ไม่ว่าจะเป็นความเจริญทางเศรษฐกิจ สังคม หรือจิตใจ แต่กลับเป็นบ่อเกิดของความทุกข์ ความขัดแย้ง การเสียกำลังใจ และนำไปสู่วิกฤตด้านต่าง ๆ รวมทั้งวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจที่เรา กำลังเผชิญอยู่ (พระมหาพรหม ธรรมหาโส, ผศ.ดร, 2553)

แนวคิดสันติวิธีของพุทธทาสภิกขุ

พุทธทาสภิกขุเป็นนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญท่านหนึ่ง ที่ได้นำเสนอแนวคิดเรื่องสันติวิธี และแนวทางที่จะทำให้เกิดสันติวิธีขึ้นในสังคมยุคปัจจุบัน แนวคิดดังกล่าวปรากฏอยู่ในผลงานของท่านหลายเล่ม โดยได้นำเสนอประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับสันติ

วิธีเอาไว้มากหลายประการท่านกล่าวว่า “จิตมนุษย์นี้แหละเป็นเรื่องสำคัญเป็นต้นตอของความเปลี่ยนแปลงทั้งปวงจะสันติหรือจะวิฤตการณ์มันขึ้นอยู่กับจิตใจของมนุษย์” (ไพโรจน์ อยู่มนเทียร, 2549)

พุทธทาสภิกขุ มองว่ายุคปัจจุบันนี้เกิดวิฤตการณ์ที่ถือได้ว่าเลวร้ายที่สุดคือ การที่มนุษย์เข้าไปยึดมั่นสิ่งต่างๆ ว่า “เป็นตัวกูของกู” ซึ่งเป็นการเข้าไปเกี่ยวข้องกับข้อกับธรรมชาติดด้วยกิเลส ตัณหา และฉกฉวยผลประโยชน์ต่าง ๆ จากธรรมชาติเพื่อสนองความอยากของตนเอง ฉะนั้นทางออกก็คือ เราต้องคิดกันใหม่ว่า จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับธรรมชาติอย่างไรจึงจะไม่เป็นการทำให้ธรรมชาติสูญเสียความสงบ หรือสูญเสียคุณสมบัติดั้งเดิมของชาตินั้นหมายความว่า ต้องไม่กระทบกระทั่ง ไม่เบียดเบียนผู้อื่น และไม่เบียดเบียนตนเองสันติภาพก็เกิดขึ้น

สันติภาพในมิติของท่านพุทธทาสที่ท่านเห็นว่ามี 2 ประการ คือ การให้คุณค่าของสันติภาพในเชิงโลกียะ และสันติภาพในเชิงโลกุตระ การมองในลักษณะนี้เป็นการชี้ให้เห็นว่าสังคมใดหรือกลุ่มใดก็ตาม ไม่กระทบกระทั่งกันมีความสงบสุข อยู่ร่วมกันด้วยความยิ้มแย้มแจ่มใส ลักษณะเช่นนี้ก็มีนัยที่สื่อแสดงให้เห็นถึงนิพพานในเชิงโลกียะ ส่วนสันติภาพในเชิงโลกุตระก็คือ ความจริงสูงสุดในทางพระพุทธศาสนาคือ พระนิพพาน ฉะนั้น นิพพานจึงถือได้ว่าเป็นสันติภาพที่แท้จริงในพระพุทธศาสนา

ท่านพุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวอีกว่าสันติภาพจะเกิดขึ้นไม่ได้ ไม่ว่าจะเกิดขึ้นแก่ปัจเจกบุคคลหรือสังคมโดยรวม เนื่องจากมีเหตุปัจจัยดังต่อไปนี้

1. การที่บุคคลแต่ละคนตกอยู่ในห่วงเหวของกิเลส ตัณหา เมื่อสภาพจิตของบุคคลขาดสันติภาพก็ทำให้สังคมขาดสันติภาพไปด้วย ท่านมองว่าปัจจัยสำคัญที่ทำให้เป็นเช่นนั้นก็เพราะวัตถุมิความก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น จึงทำให้จิตของคนมีตมม มินเมา หลงไปเป็นทาสของวัตถุ บุชาวัตถุจะเห็นว่า ความเจริญทางวัตถุมีมาก หรือก้าวหน้าเพียงใด ก็จะทำให้เกิดการยั่วยวนมากขึ้นเท่านั้น

2. การศึกษา ท่านมองว่าการศึกษาของโลกทั่วโลกนั้นยังเป็นประจักษ์การศึกษาหมาทางด้วนสาเหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า การศึกษาเล่าเรียนในยุคปัจจุบันนี้มักจะมุ่งเน้นหนังสือกับวิชาชีพ แต่ขาดการเรียนรู้และการปฏิบัติเพื่อศึกษาความรู้ด้านจิตใจ มุ่งเน้นและส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมให้เกิดขึ้นแก่จิตใจ เมื่อผู้เรียนขาดคุณธรรมและจริยธรรมจึงทำให้แก่ตัวและเอารัดเอาเปรียบซึ่งกันและกันมากยิ่งขึ้น

ท่านพุทธทาสภิกขุมองว่าสันติภาพจะเกิดขึ้นได้อย่างไร สันติวิธีหรือวิธีการในการสร้างสันติสุขให้เกิดขึ้น คือ ท่านมองว่าควรที่จะมุ่งเน้นตามมรรค 8 ประการ ได้แก่ ความถูกต้องทางทฤษฎี ความถูกต้องทางความดำริ ความถูกต้องทางวาจา ความถูกต้องทางการทำงาน ความถูกต้องทางการดำรงชีวิต ความถูกต้องในความเพียร ความถูกต้องในความมีสติ และความถูกต้องในความมีสมาธิ ซึ่งทั้ง 8 ประการนี้นับได้ว่าส่วนที่เป็นเหตุที่จะทำให้เกิดสันติภาพ แต่การที่

สันติภาพจะเกิดขึ้นและสำเร็จผลตามที่ต้องการนั้น ปัจเจกบุคคลและสังคมโดยรวมต้องตั้งปณิธานร่วมกัน 3 ประการด้วยกัน คือ 1) การทำให้ทุกคนเข้าถึงหัวใจแห่งศาสนาของตน ๆ ซึ่งข้อนี้จะสามารถทำลายความเห็นแก่ตัวอันเป็นศัตรูของสันติภาพ 2) ทำความเข้าใจระหว่างศาสนา เพราะการที่ชาวโลกที่นับถือศาสนาที่แตกต่างกันพากันทำความเข้าใจศาสนาต่าง ๆ แล้ว จะทำให้เกิดความเข้าใจ ยอมรับในความแตกต่างและร่วมมือกันในที่สุด 3) ออกมาเสียจากอำนาจวัตถุนิยม เพราะว่าการที่คนไม่เข้าถึงหัวใจแห่งศาสนาของตนก็เพราะมัวลุ่มหลงมัวเมาในวัตถุนิยม ซึ่งการลุ่มหลงมัวเมาจะทำให้ขาดความร่วมมือของบุคคลในระหว่างศาสนา

ฉะนั้น ท่านจึงสรุปว่า “การมีปณิธานทั้ง 3 ประการดังกล่าว ล้วนแต่เป็นการตั้งไว้เพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก หรือสากลจักรวาล เพราะจะทำให้สันติภาพแท้จริงกว้างขวางสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น (พุทธทาสภิกขุ, 2531)

หลักพุทธธรรมในการสร้างสันติวิธี

หลักพุทธธรรมที่ใช้เป็นแนวทางแห่งสันติวิธีนั้นมีมากมาย บทความนี้ขอนำหลักพุทธธรรมที่สำคัญ ๆ ดังนี้

1. หลักไตรสิกขา เป็นหลักการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของศีล สมาธิ และปัญญา ประกอบด้วย 1) สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ 2) สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ 3) สัมมาวาจา การเจรจาชอบ 4) สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ 5) สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ 6) สัมมาวายามะ ความพยายามชอบ 7) สัมมาสติ ความระลึกชอบ 8) สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ ซึ่งหลักทั้ง 8 ประการนี้ย่อเหลือได้ 3 ประการคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งกล่าวได้ว่า หลักไตรสิกขาเป็นหลักในการพัฒนาตนเองเพื่อไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดคือ พระนิพพาน

2. หลักอปริหานิยธรรม อปริหานิยธรรมคือ ธรรมที่ทำให้ไม่มีความเสื่อม เป็นไปเพื่อความ สุข ความเจริญแก่ผู้ปฏิบัติ มี 7 ประการ ซึ่งหลักพุทธธรรมอปริหานิยธรรม 7 ประการนี้ กำหนดแนวทางในการบริหารองค์กร ไว้ 3 ด้าน ได้แก่ การบริหารองค์กรที่ดี การฝึกตนของสมาชิกที่ดี และการสมานไมตรีกับสังคมอื่น อปริหานิยธรรมข้อที่ 1- 4 คือ หลักการบริหารองค์กรที่ดี อปริหานิยธรรมข้อที่ 1: การหมั่นประชุมเป็นเนืองนิตย์ การประชุมรวมหมู่คณะเป็นเนืองนิตย์ ถือเป็นหัวใจสำคัญของการดำรงรักษาองค์กร ให้มีอุดมการณ์ร่วมกันในระยะยาว ทั้งนี้เพราะการรวมกันอย่างพร้อมหน้าพร้อมตา จะทำให้สมาชิกขององค์กรเกิดความรู้สึกที่ดีในการอยู่ร่วมกันอย่างน้อย 3 ประการ คือ 1) รู้สึกว่าตนเป็นเจ้าขององค์กร 2) รู้สึกว่าตนมีโอกาสนในการสร้างสรรค์องค์กร 3) รู้สึกว่าตนเป็นผู้รับผิดชอบองค์กร อปริหานิยธรรมข้อที่ 2: พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม และพร้อมเพรียงกันทำกิจที่สงฆ์จะพึงทำ ความพร้อมเพรียงกันของหมู่คณะทั้ง 3 วาระนี้คือ การแสดงออกถึงเอกภาพของหมู่คณะ หรือความพร้อมใจเป็นหนึ่งเดียวกันของสมาชิกทั้งหมู่คณะ อปริหานิยธรรมข้อที่ 3: ไม่บัญญัติสิ่งที่มีได้

บัญญัติ ไม่ล้มล้างสิ่งที่บัญญัติไว้แล้วถือปฏิบัติมันตามสิกขาบทที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้ สำหรับข้อนี้ถือเป็นความมั่นคงสูงสุดของพระพุทธศาสนาเปรียบเหมือนประเทศชาติ จะมั่นคงสูงสุดก็ต้องมีบทบัญญัติที่เรียกว่า รัฐธรรมนูญ ซึ่งเป็นแม่บทกฎหมายสูงสุดที่ทุกคน ต้องยึดถือปฏิบัติตามนั้น ใครจะละเมิดมิได้ จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงตามใจชอบมิได้ อปริหานิยธรรมข้อที่ 4: ให้ความเคารพภิกษุที่เป็นประธานสงฆ์ และรับฟังถ้อยคำของท่าน สำหรับข้อนี้ มุ่งใช้การเคารพนับถือซึ่งกันและกันเป็นหัวใจในการปกครองสงฆ์ การที่สงฆ์ยังปกครองกันอยู่ได้ ก็เพราะอาศัยความเคารพอยู่ 2 สถานะ คือ 1) ในด้านการปกครอง ก็อาศัยความเคารพนับถือเชื่อฟังตามฐานะของท่านผู้มีอำนาจที่ได้รับการแต่งตั้งนั้น 2) ในด้านความประพฤติ ก็อาศัยความเคารพเชื่อฟังท่านผู้มีอายุพรรษามากกว่า ผู้สามารถเป็นต้นแบบความประพฤติให้กับเราได้ อปริหานิยธรรมข้อที่ 5-6 คือ หลักการฝึกตนของสมาชิกที่ดี อปริหานิยธรรมข้อที่ 5: ไม่ลุแก่อำนาจความอยากที่เกิดขึ้น สำหรับข้อนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้สมาชิกในองค์กร รู้จักการดำรงชีวิตด้วยความมักน้อย สันโดษคือ เป็นผู้รู้จักประมาณในการรับและการใช้ปัจจัยสี่ ตามความจำเป็นของชีวิตเพื่อไม่ให้เป็นการละเมิดของประชาชน เพื่อควบคุมกิเลสไม่ให้กำเริบเสิบสาน และเพื่อเป็นต้นแบบ อปริหานิยธรรมข้อที่ 6: ยินดีในเสนาสนะป่า สำหรับข้อนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้สมาชิกในองค์กร มุ่งการบำเพ็ญภาวนาเพื่อปราบกิเลส ให้หมดสิ้น อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการบวชในพระพุทธศาสนา การที่สงฆ์หมู่ใดยังคงหมั่นเพียรอบรมจิตใจ ด้วยการบำเพ็ญภาวนา สงฆ์หมู่นั้นย่อมมีแต่สมณะ ผู้สงบเสถียรน่าเลื่อมใส เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาของมนุษย์ และเทวดาทั้งหลาย อปริหานิยธรรมข้อที่ 7 คือ หลักการประสานไมตรีกับสงฆ์หมู่อื่น อปริหานิยธรรมข้อที่ 7: คิดอยู่เสมอว่าทำอย่างไรเพื่อนสหธรรมิกผู้มีศีลที่ยังไม่มาสู่อาวาสพึงมา ที่มาแล้วก็ขอให้อยู่เป็นสุข สำหรับข้อนี้ มีจุดมุ่งหมายให้วัดแต่ละวัดในพระพุทธศาสนามีการประสานงานกันด้วย ไมตรีจิตอันดีงาม มีการสนับสนุนงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาซึ่งกันและกัน มีการช่วยเหลือกันในคราวที่ประสบภัยร้ายแรงต่าง ๆ โดยไม่ทอดทิ้งกัน เช่น ภัยธรรมชาติบ้าง ภัยจากการรุกรานจากต่างศาสนาบ้าง เป็นต้น

หลักอปริหานิยธรรมคือ ธรรมที่ทำให้ไม่มีความเสื่อม เป็นไปเพื่อความสุขความเจริญแก่ผู้ปฏิบัติ สรุปลได้เป็นเรื่องของศีล หรือระเบียบที่พึงปฏิบัติร่วมกัน

3. หลักการไกล่เกลี่ยคนกลาง หลักพุทธธรรมที่ใช้เป็นแนวทางแห่งการไกล่เกลี่ยประกอบด้วยหลักกัลยาณมิตร หลักโยนิโสมนสิการ และหลักอภัยทาน ดังนี้

3.1 กัลยาณมิตรธรรม 7: องค์คุณของกัลยาณมิตร คุณสมบัติของมิตรดีหรือมิตรแท้คือ ท่านที่คบหรือเข้าหาแล้วจะเป็นเหตุให้เกิดความดีงามและความเจริญในที่นี้มุ่งเอามิตรประเภทครูหรือพี่เลี้ยงเป็นสำคัญ ดังนี้ 1) ปิโย คือ น่ารักในฐานะเป็นที่สบายใจและสนิทสนมชวนให้อยากเข้าไปปรึกษา ไต่ถาม 2) ครุ คือ นำเคารพ ในฐานะประพฤติสมควรแก่ฐานะให้เกิดความรู้สึกรับรองใจ เป็นที่พึ่งใจ และปลอดภัย 3) ภาวนีโย คือ นำเจริญใจ หรือนำยกย่อง

ในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง ทั้งเป็นผู้ฝึกอบรมและปรับปรุงตนอยู่เสมอ ควรเอาอย่าง ทำให้ระลึกและเอ๋ยอ้างด้วยซาบซึ้งภูมิใจ 4) วัตถุ จ คือ รู้จักพูดให้ได้ผลรู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไรอย่างไร คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือนเป็นที่ปรึกษาที่ดี 5) วจนกษโม คือ อดทนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมทั้งจะรับฟังคำปรึกษาซักถามคำแนะนำ วิพากษ์วิจารณ์ อดทน ฟังได้ไม่เบื่อ ไม่ฉุนเฉียว 6) คมกิริณจ ถ ถ กตตา คือ แกล้งเรื่องถ้าลึกได้สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยากซับซ้อน ให้เข้าใจ และให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป 7) โน จภูฐาน นิโยชเย คือ ไม่ชักนำในอฐาน คือ ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหลหรือชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต),) กัลยาณมิตรธรรม 7 คือ การคบมิตร บุคคลผู้มีศีลมีการปฏิบัติ ชักชวนให้ปฏิบัติถูกต้อง สรุปเป็นหลักของศีล

3.2 หลักโยนิโสมนสิการ การใช้ความคิดถูกวิธี คือ การกระทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า สวหาเหตุผลจนตลอดสาย แยกแยะออกพิเคราะห์ดูด้วยปัญหาที่คิดเป็นระเบียบและโดยอุบายวิธีให้เห็นสิ่งนั้น ๆ หรือปัญหานั้น ๆ ตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย หลักโยนิโสมนสิการคือ การใช้ความคิดแยบคาย สรุปเป็นหลักของปัญญา

3.3 หลักอภัยทาน คำว่า “อภัยทาน” ประกอบขึ้นจากคำสามคำ กล่าวคือ “อ+ภย+ทาน” แปลว่า “การให้ความไม่กลัว” หรือ “การให้ความไม่มีภัย หรือให้ความปลอดภัย” ซึ่งหมายถึง การอดโทษ หรือการยกโทษให้แก่กัน ไม่ถือโทษโกรธพยาบาทอาฆาตจองเวรต่อกันอีกต่อไป การให้ในลักษณะนี้เป็นการสร้างบรรยากาศของสมานฉันท์ให้เกิดขึ้น โดยการที่บุคคล หรือกลุ่มบุคคลได้แสดงให้บุคคลอื่น หรือกลุ่มบุคคลอื่นไม่มีความเกรงกลัวขลาดกลัว หรือหวาดระแวงต่อการคิด พูด และการกระทำของเรา อันเป็นการเปิดพื้นที่ให้จิตของเราได้มีโอกาสให้อภัยในสิ่งที่คนอื่นทำไม่ได้กับเรา หรือขออภัยต่อบุคคลอื่นในสิ่งที่เราได้ล่วงละเมิดในวิถีทางที่ไม่เหมาะสมอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งนำไปสู่การไม่จองเวร หรือพยาบาทซึ่งกันและกัน (พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส. ผศ.ดร., 2564) หลักอภัยทานคือ การรักษากาย วาจา ใจให้เป็นปกติสุขไม่เบียดเบียนกัน อีกแง่หนึ่งคือ การงดเว้นโทษต่อกัน สรุปเป็นหลักของศีล

สรุป

การสร้างสันติตามหลักพุทธธรรม 4 ขั้นตอน คือ การสร้างสันติทางกาย การสร้างสันติทางจิต การสร้างสันติทางปัญญา และการสร้างสันติทางสังคม กล่าวคือ 1) การสร้างสันติทางกาย เป็นการสร้างความสงบสุขโดยอาศัยพื้นฐานของการปฏิบัติด้วยศีลห้า ดังจะเห็นได้จาก ศีลข้อ 1 ศีลข้อ 2 ศีลข้อ 3 คือ การปฏิบัติตามหลักสัมมา กัมมัณตะ ส่วนศีลข้อที่ 4 คือ การปฏิบัติตามหลักสัมมาวาจาและสัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบเป็นการปฏิบัติงานที่ต้องอาศัยศีลห้าเป็นพื้นฐาน 2) การสร้างสันติทางจิต เป็นการฝึกให้มีความเพียรพยายามเพื่อละอกุศลและระวัง

ไม่ให้เกิดอีก และรักษากุศลทำให้เจริญขึ้นและทำกุศลใหม่ให้เกิดขึ้น มีสติกำหนดรู้ตัวได้ทัน อารมณ์ที่เกิดขึ้นทำให้สามารถจัดการกับอกุศลเหล่านั้นได้ทันที ไม่ปล่อยให้ออกุศลก่อทุกข์ได้ และมีสมาธิเพื่อทำให้จิตมีกำลัง มีความตั้งมั่น ไม่ฟุ้งซ่าน และอาจใช้เมตตาพรหมวิหารในการเจริญสมณะให้จิตสงบขึ้นได้ 3) การสร้างสันติทางปัญญา เป็นการปฏิบัติตามหลักศีล สมาธิ ปัญญาทั้งหมด แต่จะเด่นโดยใช้ปัญญาเป็นแกนในการดำเนินชีวิตประจำวันของทุกคน ซึ่งผู้ดำรงชีวิตตามหลักดังกล่าวนี้ย่อมมีแต่ความสุขทั้งกาย ใจ ไม่มีความขัดแย้งในจิตใจอันเป็นสาเหตุสำคัญของการเกิดความทุกข์ สามารถใช้ปัญญาพิจารณา ลด ละ กิเลสได้ และเมื่อปฏิบัติตนถึงจุดสูงสุดแล้วย่อมถึงสันติสุขคือนิพพาน 4) การสร้างสันติทางสังคม หมายถึง ความอยู่ร่วมกันได้ดี เริ่มจากบุคคลภายในครอบครัวอบอุ่น บุคคลในหน่วยงาน ในสังคมมีสันติภาพสามารถอยู่ร่วมกันได้ดีทุก ๆ ระดับจากครอบครัว ไปสู่ชุมชนและสังคมโลก โดยมีวิธีการสร้างสันติทางสังคม 2 แนวทางคือ 1) การสร้างสันติทางสังคมด้วยหลักสาราณียธรรมและอปริหานิยธรรม 2) การสร้างสันติทางสังคมด้วยการไกล่เกลี่ยคนกลางเข้ามาระงับความขัดแย้งที่ประกอบด้วยหลักธรรม 3 ประการคือ 1) หลักกัลยาณมิตรธรรม 2) หลักโยนิโสมนสิการ 3) หลักอภัยทาน จะเห็นได้ว่าสันติวิธีตามหลักพุทธธรรมนั้น พระพุทธเจ้าทรงตรัสหลักธรรมอันจะเป็นแนวทางในการเสริมสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นในสังคมเอาไว้มากมายด้วยการมีศีล ไม่เบียดเบียน ซึ่งผู้ไกล่เกลี่ยต้องมีจิตใจที่ดี มีความเข้าใจคู่ขัดแย้งทั้งสองฝ่าย ซึ่งตรงกับหลักกัลยาณมิตร หลักโยนิโสมนสิการ และหลักอภัยทาน การไกล่เกลี่ยจึงจะสำเร็จได้ ดังนั้น เมื่อสังคมเกิดปัญหาหรือความสับสนวุ่นวายขึ้น อันเนื่องจากความแตกต่างทางด้านความคิดของแต่ละคน ผู้ที่จะทำหน้าที่ในการแก้ไขปัญหาเหล่านั้นให้หมดสิ้นไปได้ก็คือ คนทุกคนในสังคมที่จะสร้างสันติภาพภายนอก และสันติภาพภายใน ให้เกิดขึ้นทั้งในตนเองและสังคม เพื่อความสงบสุขและความร่มเย็นเป็นปกติ รวมทั้งบรรยากาศที่เป็นมิตรไมตรีต่อกันโดยปราศจากการแบ่งแยกชนชั้น สีผิว เชื้อชาติและศาสนาต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- โพสต์ทูเดย์ออนไลน์. (2564). เปิด 17 ข้อผลงานล้มเหลวรัฐบาลประยุทธ์ จักรม.ลาออก. เรียกใช้เมื่อ 13 สิงหาคม 2564 จาก <https://www.posttoday.com/politic/news/655533>
- ไอฟาร์ ถิ่นบางเตียว. (2564). วิพากษ์โควิตรอบ 3 ผลกระทบ-การแก้ปัญหา. เรียกใช้เมื่อ 11 สิงหาคม 2564 จาก https://www.matichon.co.th/politics/news_2673620
- ไพโรจน์ อยู่มนเทียร. (2549). วาทะธรรม : ว่าด้วยสันติภาพของพุทธศาสนิกชน. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บ้านลานธรรม จำกัด.

- ชัยวัฒน์ สถาอานันท์. (2539). สันติทฤษฎี-วิถีวัฒนธรรม (Peace theory and culturalelements). กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, ผศ.ดร. (2553). อภัยทานกับการสร้างความสมานฉันท์ในสังคมไทย. เรียกใช้เมื่อ 14 สิงหาคม 2564 จาก <https://www.mcu.ac.th/article/detail/453>
- พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส. ผศ.ดร. (2564). “สันติวิธีทำไม ทำไม ต้องสันติวิธี”. เรียกใช้เมื่อ 14 สิงหาคม 2564 จาก <http://oldweb.mcu.ac.th/userfiles/file>
- พุทธทาสภิกขุ. (2531). สันติภาพของโลก. กรุงเทพมหานคร:ธรรมทานมูลนิธิ.
- มาร์ค ตามไท. (2543). การจัดการความขัดแย้งด้วยสันติวิธีในสันติวิธี : ยุทธศาสตร์ชาติเพื่อความมั่นคง. กรุงเทพมหานคร: สถาบันยุทธศาสตร์ สำนักงานสภาพความมั่นคงแห่งชาติ.
- วันชัย วัฒนศัพท์. (2547). ความขัดแย้ง : หลักการและเครื่องมือแก้ปัญหา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สถาบันพระปกเกล้า.
- หมัดเหล็ก. (2564). กรณีศึกษาความล้มเหลวจากโควิด. เรียกใช้เมื่อ 13 สิงหาคม 2564 จาก <https://www.thairath.co.th/news/politic/2142132>